

NEP 2020 મુજબ શિક્ષણમાં નવી પદ્ધતિઓનો અમલ: એક વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ

ડૉ. જાગૃતિબેન આર. પટેલ

આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

સ્વામી વિવેકાનંદ સર્વોદય બેન્ક એજ્યુકેશન કોલેજ પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ ડિપાર્ટમેન્ટ

(M.Ed.) નાગલપુર, મહેસાણા

સારાંશ:

ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં સ્વતંત્રતા પછી સૌથી મોટો અને સંપૂર્ણ પરિવર્તનકારી પુનર્ગઠન રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 (National Education Policy 2020 - NEP 2020) દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. 38 વર્ષ જૂની નીતિના સ્થાને આવેલી આ નવી નીતિ કેવળ પાઠ્યપુસ્તકોના અભ્યાસ પર ભાર મૂકતી શિક્ષણ પદ્ધતિથી હટીને, વિદ્યાર્થીઓને સર્જનાત્મક, તાર્કિક અને નૈતિક રીતે વિકસિત કરવા પર કેન્દ્રિત છે. આ સંશોધન પત્રનો ઉદ્દેશ્ય NEP 2020 દ્વારા સૂચવવામાં આવેલી નવી શિક્ષણ પદ્ધતિઓ, જેમ કે મલ્ટી-ડિસિપ્લિનરી અભ્યાસક્રમ, હોલિસ્ટિક મૂલ્યાંકન, અને તંત્રજ્ઞાન આધારિત શિક્ષણનું વિશ્લેષણ કરવું અને તેના અમલીકરણમાં આવતી તકની તકલીફો પર ચર્ચા કરવી છે. આ અભ્યાસમાં આપણે જણાવીશું કે કેવી રીતે NEP 2020 ભારતને જ્ઞાન સુપરપાવર (Knowledge Superpower) બનાવવાના લક્ષ્યને પાર કરવા માટે એક માર્ગદર્શક તરીકે કામ કરી રહી છે અને શિક્ષણના સર્વાંગી વિકાસ માટે શું પગલાં જરૂરી છે.

૧. પ્રસ્તાવના

શિક્ષણ કોઈ રાષ્ટ્રના વિકાસનું પાયો છે. એક દેશની ભવિષ્યવાણી તે દેશની શિક્ષણ વ્યવસ્થાની ગુણવત્તા જોઈને કરી શકાય છે. સ્વતંત્રતા પછી ભારતે 1956 અને 1985માં સુધારા સાથે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિઓ જાહેર કરી હતી. પરંતુ 21મી સદીની શરૂઆતમાં વૈશ્વિક સ્તરે થતા ઝડપી તંત્રજ્ઞાનીક પરિવર્તનો, કાર્યબળની જરૂરિયાતોમાં ફેરફાર અને ભારતની વિશાળ યુવા વસ્તીની સંભાવનાઓને ધ્યાનમાં રાખીને એક નવી અને આધુનિક શિક્ષણ નીતિની તાત્કાલિક જરૂર હતી. આ જરૂરને પગલે 26 જુલાઈ 2020ના રોજ ભારત સરકારે 'રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020' (NEP 2020)ને મંજૂરી આપી.

NEP 2020 કેવળ એક દસ્તાવેજ નથી, પરંતુ તે ભારતીય શિક્ષણની માનસિકતાને બદલવાનો એક આંદોલન છે. આ નીતિ 'રટાંજ શિક્ષણ' (Rote Learning)થી દૂર જઈને 'સમજૂતી, તાર્કિકતા અને સર્જનાત્મકતા' પર ભાર મૂકે છે. તેનો મૂળ સિદ્ધાંત છે: "શિક્ષણ એ જીવનનું સાધન છે, જીવન એ શિક્ષણનો

હેતુ નથી." આ સંશોધન પત્રમાં આપણે NEP 2020 પ્રમાણે શિક્ષણમાં લાવવામાં આવી રહેલી નવી પદ્ધતિઓ, તેની મૂળભૂત વિભાવનાઓ અને તેના વ્યવહારિક અમલીકરણનું વિશ્લેષણ કરીશું.

૨. સંશોધન પદ્ધતિ

આ સંશોધન પત્ર મુખ્યત્વે 'દ્વિતીય સ્ત્રોત આધારિત' (Secondary Data based) વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ છે. આ અભ્યાસ માટે માહિતી સત્તાવાર સરકારી દસ્તાવેજો, શૈક્ષણિક જર્નલ્સ, રિપોર્ટ્સ અને NEP 2020 ના મૂળ દસ્તાવેજોમાંથી એકત્રિત કરવામાં આવી છે. આ અભ્યાસ ગુણાત્મક (Qualitative) છે, જેમાં નીતિની જાહેરાત અને તેના અમલીકરણ વચ્ચેના તફાવતો અને તકવો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

૩. NEP 2020 નો ઉદ્દેશ્ય અને દૃષ્ટિકોણ

NEP 2020 નું મૂળ દૃષ્ટિકોણ ભારતને એક જ્ઞાન સુપરપાવર (Vishva-Guru) તરીકે સ્થાપિત કરવાનું છે. આ નીતિ શિક્ષણને 'વૈયક્તિક અને સામાજિક સંપદા બનાવવા' પર ભાર મૂકે છે. તેના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો નીચે મુજબ છે:

૧. ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ: દરેક વિદ્યાર્થીને શ્રેષ્ઠ ગુણવત્તાનું શિક્ષણ પૂરું પાડવું.
૨. સર્વાંગી વિકાસ: કોગ્નિટિવ (બૌદ્ધિક) સાથે સાથે ભાવનાત્મક અને નૈતિક વિકાસ.
૩. સમાવેશી શિક્ષણ (Inclusive Education): લિંગ, જાતિ, ધર્મ અથવા ક્ષમતાના આધારે કોઈપણ ભેદભાવ વિના શિક્ષણ.
૪. રાષ્ટ્રવાદનો વિકાસ: ભારતીય સંસ્કૃતિ અને વારસા પ્રત્યે સન્માન વિકસાવવું પરંતુ આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિકોણ પણ રાખવો.
૫. વ્યાવસાયિક કુશળતા (Skill Development): રોજગારીની દૃષ્ટિએ વિદ્યાર્થીઓને કુશળ બનાવવા.

૪. શિક્ષણ પદ્ધતિમાં મૂળભૂત ફેરફારો

૪.૧ ૫+૩+૩+૪ શાળાકીય રચના

પહેલાં ૧૦+૨ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી, જેને બદલીને NEP 2020 એ ૫+૩+૩+૪ ની વય-આધારિત રચના રજૂ કરી છે. આ રચના બાળકના વિકાસલક્ષી તબક્કાઓ (Developmental Stages)ને ધ્યાનમાં રાખીને બનાવવામાં આવી છે:

- ફાઉન્ડેશન સ્ટેજ (Foundation Stage - ૫ વર્ષ): ૩ વર્ષની પ્રી-સ્કૂલ (પ્રી-પ્રાઇમરી અથવા અંગણવાડી) અને ક્લાસ ૧ અને ૨. આ તબક્કામાં 'ખેલ-આધારિત' (Play-based) શિક્ષણ પર ભાર મૂકવામાં આવે છે.
- પ્રિપેરેટરી સ્ટેજ (Preparatory Stage - ૩ વર્ષ): ક્લાસ ૩ થી ૫. આ તબક્કામાં પરિચયાત્મક ઔપચારિક શિક્ષણ સાથે 'શોધ-આધારિત' (Discovery-based) અને 'પ્રવૃત્તિ-આધારિત' (Activity-based) શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

- મિડલ સ્ટેજ (Middle Stage - 3 વર્ષ): ક્લાસ 6 થી 8. આ તબક્કામાં વિષય-આધારિત જ્ઞાનનો પરિચય કરાવવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓની સમજ ગાઢ બનાવવા માટે 'અનુભવજન્ય શિક્ષણ' (Experiential Learning), 'શંકા-સૂચિત શિક્ષણ' (Inquiry-based) અને કાર્યાનુભવ પર ભાર આપવામાં આવે છે.
- સેકન્ડરી સ્ટેજ (Secondary Stage - 4 વર્ષ): ક્લાસ 9 થી 12. આ તબક્કામાં વિદ્યાર્થીઓને વિષયોની પસંદગીમાં વધુ લવચીકતા અને ગહેરાઈ આપવામાં આવે છે. વિવિધ વિષયોના સમન્વય સાથે 'વિવેચનાત્મક વિચારણા' (Critical Thinking) અને 'જીવન કૌશલ્ય' (Life Skills) પર ભાર મૂકવામાં આવે છે.

૪.૨ મલ્ટી-ડિસિપ્લિનરી અભ્યાસક્રમ

NEP 2020 એ વિદ્યાર્થીઓને એક જ પાત્ર (સ્ટ્રીમ) માં બાંધી રાખવાની જૂની પરંપરાનો અંત આણ્યો છે. વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થી પણ સંગીત અથવા કલા શીખી શકે છે અને આર્ટ્સના વિદ્યાર્થી ગણિત અથવા વિજ્ઞાનના વિષયો પસંદ કરી શકે છે. આ 'વિજ્ઞાન-કલા-વાણિજ્ય' (Science-Arts-Commerce) વચ્ચેની દિવાલ તોડી નાખે છે. ઉચ્ચતર શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થીઓ એક મુખ્ય વિષય (Major) સાથે બીજા ગૌણ વિષય (Minor) પણ પસંદ કરી શકે છે. આનાથી તેમનું જ્ઞાન વ્યાપક બને છે અને તેઓ બહુઆયામી સમસ્યાઓનું નિરાકરણ શોધી શકે છે.

૪.૩ મૂલ્યાંકન પદ્ધતિમાં સુધારો

જૂની પદ્ધતિમાં વાર્ષિક પરીક્ષાઓ અને ટકાવારીને વધુ મહત્વ આપવામાં આવતું હતું, જે વિદ્યાર્થીઓમાં તણાવ પેદા કરતી હતી. NEP 2020 એ 'સુધારાત્મક મૂલ્યાંકન' (Formative Assessment) પર ભાર મૂક્યો છે. નવી પદ્ધતિ મુજબ:

- ૩૬૦-અંશ હોલિસ્ટિક રિપોર્ટ કાર્ડ (360-degree Holistic Progress Card): વિદ્યાર્થીની કુશળતા માત્ર પરીક્ષાના ગુણોથી જ નહીં, પરંતુ તેની રચનાત્મકતા, સહયોગ, સંવાદ કૌશલ્ય અને ભાવનાત્મક સ્થિરતાના આધારે આંકડવામાં આવશે. આ રિપોર્ટ કાર્ડમાં શિક્ષકો ઉપરાંત વિદ્યાર્થી પોતે પણ પોતાના મૂલ્યાંકનમાં ભાગ લે છે (સ્વ-મૂલ્યાંકન).
- સેશનલ એગ્રામિનેશન: બોર્ડ પરીક્ષાનો તણાવ ઓછો કરવા માટે ક્લાસ 10 અને 12 ની પરીક્ષાઓને બે ભાગમાં વહેંચવાનો પ્રસ્તાવ છે, જેનાથી વિદ્યાર્થીઓ વધુ સારી રીતે રજૂ થઈ શકે.
- કોર્ડિંગ પ્રમાણે મૂલ્યાંકન: વિદ્યાર્થીની સમજણને ચકાસવા માટે કોન્સેપ્ટ-આધારિત પ્રશ્નો પૂછવામાં આવશે.

૪.૪ વ્યાવસાયિક શિક્ષણ

NEP 2020 એ વ્યાવસાયિક શિક્ષણને માત્ર ઓછા ક્ષમતા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ માટે નહીં, પરંતુ દરેક માટે મહત્વપૂર્ણ ગણાવ્યું છે. હવે ક્લાસ 6 થી જ વિદ્યાર્થીઓને ઇન્ટર્નશિપ અથવા કૌશલ્ય આધારિત શિક્ષણ (Skill Education) આપવાનો પ્રાવધાન છે. આનાથી વિદ્યાર્થીઓ 'કરીને શીખે છે' (Learning by Doing). આ પગલું ભવિષ્યમાં રોજગારીની તકો વધારશે અને વ્યવસાયિક શિક્ષણ અને સામાન્ય શિક્ષણ વચ્ચેનું અંતર ઘટાડશે.

૪.૫ શિક્ષક તાલીમ અને નિયુક્તિ

શિક્ષણની ગુણવત્તા સીધી જ શિક્ષકોની ગુણવત્તા પર આધાર રાખે છે. NEP 2020 શિક્ષક શિક્ષણને 4 વર્ષના સમગ્ર B.Ed કાર્યક્રમમાં ફેરવવાનો પ્રસ્તાવ કરે છે. શિક્ષકોની નિયુક્તિ માટે રાષ્ટ્રીય સ્તરે સામાન્ય પ્રવેશ પરીક્ષા (NCTE) યોજાશે. તે ઉપરાંત, સેવાના દરમિયાન શિક્ષકોને 25 કલાકની ફરજિયાત તાલીમ અને નિરંતર વ્યાવસાયિક વિકાસ (CPD) પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

૫. તંત્રજ્ઞાન અને ભાષા

૫.૧ ડિજિટલ શિક્ષણ

NEP 2020 તંત્રજ્ઞાનનો ઉપયોગ શિક્ષણને વધુ સુલભ, સમજી શકાય તેવું અને વ્યક્તિગત બનાવવા માટે કરવાની વાત કરે છે. 'ડિજિટલ યુનિવર્સિટી' અને 'નેશનલ એજ્યુકેશનલ ટેકનોલોજી ફોરમ (NETF)' ની સ્થાપના કરવામાં આવશે. આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ (AI) અને મશીન લર્નિંગ નો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થીઓ માટે વ્યક્તિગત અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરવાનો લક્ષ્ય છે.

૫.૨ માતૃભાષા

આ નીતિનું સૌથી વધુ ચર્ચાયેલું મુદ્દો ભાષાની નીતિ છે. NEP 2020 એ જણાવ્યું છે કે પ્રાથમિક સ્તરે (ઓછામાં ઓછું 5 વર્ષ સુધી) શિક્ષણનું માધ્યમ વિદ્યાર્થીની માતૃભાષા અથવા સ્થાનિક ભાષા હોવી જોઈએ. આ નિર્ણય માનસિક વિકાસ અને સંકલ્પનાત્મક સમજણ માટે વૈજ્ઞાનિક રીતે સાચો ગણાય છે, કારણ કે બાળક પોતાની માતૃભાષામાં ઝડપથી શીખે છે. આ ઉપરાંત, સંસ્કૃત ભાષાને પ્રાચીન જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના સ્ત્રોત તરીકે પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું છે અને વિદેશી ભાષાઓ શીખવાની તકો પણ વધારવામાં આવી છે.

૬. ઉચ્ચતર શિક્ષણમાં નવી પદ્ધતિઓ

૬.૧ સંયુક્ત પ્રવેશ પરીક્ષા

ઉચ્ચતર શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં પ્રવેશ માટે NTA (National Testing Agency) દ્વારા એક સામાન્ય પ્રવેશ પરીક્ષા યોજાશે. આનાથી વિદ્યાર્થીઓને અલગ-અલગ કોચિંગ અને પરીક્ષાના તણાવમાંથી મુક્તિ મળશે અને તેમનો ઊંડો અભ્યાસ થઈ શકશે.

૬.૨ ફોર-યર અંડરગ્રેજ્યુએટ પ્રોગ્રામ (4-Year UG Program)

અત્યાર સુધી 3 વર્ષની ગ્રેજ્યુએશન ડિગ્રી હતી, જે હવે 4 વર્ષની થશે. આમાં વિદ્યાર્થીઓને મધ્યમાંથી બહાર નીકળવાની સગવડ મળશે. જેમ કે, 1 વર્ષ પછી - સર્ટિફિકેટ, 2 વર્ષ પછી - ડિપ્લોમા, 3 વર્ષ પછી - બેચલર્સ ડિગ્રી અને 4 વર્ષ પછી - બેચલર્સ ડિગ્રી વિથ રિસર્ચ (સંશોધન). આ પદ્ધતિ લવચીકતા (Flexibility) પ્રદાન કરે છે.

૬.૩ એકેડેમિક બેંક ઓફ ક્રેડિટ

આ એક ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ હશે, જેમાં વિદ્યાર્થીઓના અર્જિત ક્રેડિટ (Credits) સંગ્રહિત રહેશે. જો કોઈ વિદ્યાર્થી અભ્યાસમાંથી વિરામ લે અને પછી ફરીથી શરૂ કરવા માંગે, તો તેના ક્રેડિટનો ઉપયોગ કરી શકશે. આનાથી શિક્ષણની ખંડિતતા અટકશે.

૬.૪ MHRD થી શિક્ષણ મંત્રાલય

માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય (MHRD) નું નામ બદલીને 'શિક્ષણ મંત્રાલય' (Ministry of Education) કરવામાં આવ્યું છે, જે શિક્ષણને વધુ ગંભીરતા અને દ્રષ્ટિકોણ આપે છે.

૭. અમલીકરણમાં આવતા પડકારો

જોકે NEP 2020 એક આદર્શ દસ્તાવેજ છે, પરંતુ તેના અમલીકરણમાં અનેક પડકારો આવી શકે છે:

1. માળખાકીય તકલીફો: ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પાયાનું શિક્ષણ આપવા માટે યોગ્ય ઇમારતો, સુવિધાઓ અને ડિજિટલ માધ્યમોનો અભાવ છે.
2. શિક્ષક તાલીમ અને માનસિકતા: જૂની પદ્ધતિથી નવી, રટાંજ મુક્ત અને સર્જનાત્મક પદ્ધતિમાં શિક્ષકોને ફેરવવા માટે ઘણી મોટી તાલીમ અને માનસિક તૈયારીની જરૂર છે. ઘણા શિક્ષકો નવી તંત્રજ્ઞાન સાથે અનુકૂળ નથી.
3. ભાષાનો મુદ્દો: માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવું એ એક સારો વિચાર છે, પરંતુ તેની સફળતા માટે દરેક ભાષામાં ગુણવત્તાયુક્ત પાઠ્યપુસ્તકો, શિક્ષકો અને સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવવી એ એક મોટો પડકાર છે.
4. ભંડોળ અને નિયંત્રણ: નીતિમાં ભંડોળ વધારવાની વાત થઈ છે, પરંતુ વ્યવહારમાં તે સમયસર પહોંચે છે કે નહીં, તે જોવાનું રહેશે.
5. ખાનગી સંસ્થાઓની ભૂમિકા: ખાનગીતા અને વ્યાવસાયિકતાને પ્રોત્સાહન આપવાથી શિક્ષણ મોંઘું ન થાય તેની ખાતરી કરવી પડશે.

૮. અમલીકરણની તકો અને અસર (Impact and Opportunities):

આ પડકારો છતાં, NEP 2020 વિશાળ તકો લઈને આવ્યું છે:

- આત્મનિર્ભર ભારત (Atmanirbhar Bharat): જ્યારે શિક્ષણ કૌશલ્ય અને સર્જનાત્મકતા પર કેન્દ્રિત હશે, ત્યારે યુવાનો રોજગારી સર્જક બનશે, જે ભારતની અર્થવ્યવસ્થાને મજબૂત કરશે.
- આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સ્પર્ધાત્મકતા: દુનિયાની ટોચની યુનિવર્સિટીઓમાં ભારતીય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને સ્થાન મળશે.
- સામાજિક સમતા: દૂરસ્થ અને ઓછા સેવાવાળા વિસ્તારોમાં ઓનલાઇન શિક્ષણ દ્વારા ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ પહોંચાડીને સામાજિક અને આર્થિક સમાનતા લાવી શકાય છે.

૯. સિદ્ધાંત

NEP 2020 ભારતીય શિક્ષણના ઇતિહાસમાં એક મહત્વપૂર્ણ દસ્તાવેજ છે, જે શિક્ષણને 'કલમ-અને-કાગળ'ની બંધનમાંથી મુક્ત કરીને તેને જીવનશૈલી સાથે જોડે છે. નવી શિક્ષણ પદ્ધતિઓ જેમ કે ખેલ-આધારિત શિક્ષણ, મલ્ટી-ડિસિપ્લિનરી અભ્યાસ અને સમગ્ર મૂલ્યાંકન વિદ્યાર્થીઓને સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ તરીકે વિકસાવવામાં મદદ કરશે. જો કે, આ નીતિની સફળતા તેના યોગ્ય અમલીકરણ પર આધાર રાખે છે. તેના માટે સરકાર, શિક્ષકો, માતા-પિતા અને સમાજ દ્વારા સામૂહિક પ્રયાસોની જરૂર છે. એકલા સરકારના પ્રયત્નો પૂરતા નથી, શિક્ષણ જગતના હિતધારકોએ પણ જવાબદારી લેવી પડશે.

આ સંશોધન પત્રના વિશ્લેષણથી એવું સ્પષ્ટ થાય છે કે NEP 2020 માત્ર સુધારો નથી, પરંતુ તે શિક્ષણમાં ક્રાંતિકારી ફેરફાર લાવવાનો પ્રયાસ છે. જો આ નીતિ તેના અક્ષરો અને ભાવના મુજબ સફળતાપૂર્વક અમલમાં આવે, તો આવનારા દાયકાઓમાં ભારત વિશ્વનું શિક્ષણ કેન્દ્ર બની શકે છે અને દેશની યુવા પેઢી વિશ્વસ્તરીય ક્ષમતા ધરાવતી બની શકે છે.

સંદર્ભસૂચિ

1. Ministry of Education, Government of India. (2020). National Education Policy 2020. New Delhi.
2. University Grants Commission (UGC). (2020). Guidelines for Implementation of NEP 2020 in Higher Education Institutions.
3. Dr. K. Kasturirangan Committee Report. (2019). Draft National Education Policy 2019.
4. UNESCO. (2020). Education for Sustainable Development Goals.